

Ιστορία. Κατά τους προϊστορικούς χρόνους και έως την κλασική ακόμα εποχή, στα βόρεια παράλια του Αιγαίου, έως το Βέρμιο και τον Όλυμπο, κατοικούσαν θρακικά φύλα. Στη Χαλκιδική ήταν εγκατεστημένος ένας κλάδος των Ηδωνών θρακών, οι Σιθώνιοι, από τους οποίους πήρε την ονομασία της Σιθωνία, η κεντρική από τις 3 γλώσσες της Χαλκιδικής (ονομάζεται επίσης και Λόγγος): η δυτική λεγόταν διαδοχικά Φλέγρα, Παλλήνη ή Κασσάνδρεια· η ανατολική, Ακτή και Άθως. Κατά τον 8ο αι. π.Χ. άποικοι από τη Χαλκίδα και την Ερέτρια απώθησαν τους Σιθωνίους, κατέλαβαν το μεγαλύτερο μέρος των ακτών της χερσονήσου και ίδρυσαν αποικίες, δίνοντας έτσι το όνομα Χαλκιδική σε ολόκληρη τη χερσόνησο. Κατά τις αρχές του 7ου αι. π.Χ. εποίκουν στο βορειοδυτικό τμήμα της Χαλκιδικής (που από τότε έγινε γνωστό ως Βοττική) Βοττιαίοι, τους οποίους είχαν απωθήσει από την αρχική κοπήδα τους (στην περιοχή των Ιχνών και της Πέλλας, δυτικά του Αξιού) οι Μακεδόνες. Περί το 600 π.Χ. Κορίνθιοι ιδρύουν την Ποτίδαια και Άνδριοι τη Σάνη, την Άκανθο και τη Στάγιο. Κατά τους περσικούς πολέμους ο Ξέρξης υποχρεώνει τη Χαλκιδική να τον βοηθήσει στην εκστρατεία του εναντίον των Αθηνών· τότε οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να αναγνωρίσουν την περσική επικυριαρχία, να συμμετάσχουν στην κατασκευή του ισθμού στη χερσόνησο του Άθω και να δώσουν άνδρες και πλοία στους Πέρσες. Ύστερα όμως από την περσική ήττα στη Σαλαμίνα ακυρώνουν τις συμφωνίες τους με τους Πέρσες και τους διώχνουν από τις πόλεις τους. Έτσι κρίστανται τα αντίποινα των οπισθοφυλακών του Ξέρξη υπό τον Αρτάβαζο, ο οποίος πολιορκεί και καταστρέφει την Όλυνθο. Μετά τους περσικούς πολέμους οι πόλεις της Χαλκιδικής συμπεριλαμβάνονται στην Αθηναϊκή Συμμαχία και αναμειγνύονται ενεργά στις ενδοελληνικές πολιτικές αντιθέσεις των Σπαρτιατών και των Αθηναίων (480-432 π.Χ.). Έτσι, με την είσοδο στον Πελοποννησιακό πόλεμο, η Χαλκιδική περνάει στο πολιτικό προσκήνιο. Το 432/1 π.Χ. οι πόλεις της Χαλκιδικής επαναστατούν, αποχωρούν από τη συμμαχία, συνασπίζονται υπό την ηγεσία της Ολύνθου και σχηματίζουν το Κοινόν των Χαλκιδέων, συμμαχία που αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ομοσπονδίας κρατών της αρχαιότητας: όλα τα μέλη της έχουν κοινούς νόμους και όλοι είναι πολίτες του ίδιου κράτους. Το Κοινόν έκοψε ωραιότατα αργυρά νομίσματα, που κυκλοφορούσαν στην περιοχή της Βαλκανικής, όπου τα μιμήθηκαν, δείγμα της ποικιλόμορφης ακτινοβολίας της Χαλκιδικής, στη βαρβαρική ενδοχώρα. Κατά τη δεκαετία 390-380 π.Χ. το Κοινόν των Χαλκιδέων είχε τόση δύναμη, ώστε πήρε από τους Μακεδόνες την περιοχή του Ανθεμιούντος (γύρω στη Γαλάπιστα και στα Βασιλικά) και για μικρό διάστημα ακόμα και την πρωτεύουσα Πέλλα. Το 328 π.Χ. στα πράγματα της Χαλκιδικής επεμβαίνουν οι Σπαρτιάτες, ύστερα από πρόσκληση των Ακανθίων, και το 379 π.Χ. οι Χαλκιδείς γίνονται υποτελείς σύμμαχοι των Σπαρτιατών, σύντομα όμως προσχωρούν στη δεύτερη Αθηναϊκή Συμμαχία. Αλλά ορισμένες ενέργειες των Αθηναίων (μεταξύ άλλων η ίδρυση κληρουχίας στην Ποτίδαια, το 362 π.Χ.) τους ανησυχούν και τους οδηγούν τελικά σε συμμαχία με τον Φίλιππο (356 π.Χ.), ο οποίος τους παραχωρεί τον Ανθεμιούντα και την Ποτίδαια, από την οποία διώχνει την αθηναϊκή φρουρά. Αργότερα, μαζί με την Όλυνθο, ο Μακεδόνας βασιλιάς θα καταστρέψει και τις άλλες πόλεις του Κοινού των Χαλκιδέων. Από τότε ολόκληρη η χερσόνησος, τμήμα πλέον του μακεδονικού βασιλείου, θα

ακολουθήσει την κοινή ιστορική τύχη της Μακεδονίας στα χρόνια του Αλεξάνδρου και στη ρωμαϊοκρατία.

Αρχαιολογικά δεν έχει ερευνηθεί η Χαλκιδική · μόνο στην Όλυθο έγιναν συστηματικές ανασκαφές και περιορισμένης έκτασης, λόγω τυχαίων ευρημάτων, σε διάφορα σημεία. Αναφέρονται πάντως πολλές αρχαίες πόλεις της Χαλκιδικής. Στο βορειοδυτικό τμήμα, υπήρχε ο Ανθεμούς, από τον οποίο η περιοχή ονομαζόταν Ανθεμουσία (μια ίλη ιππικού από την Ανθεμουσία είχε ακολουθήσει τον Αλέξανδρο στην ασιατική εκστρατεία του). Νοτιότερα, υπήρχε η περιοχή Κρουσίς ή Κροσσαίη που άρχιζε από το ακρωτήριο της Αινείας (το σημερινό Μέγα Έμβολον - Καραμπουρνού) και περιλάμβανε τις πόλεις Αίνεια, Σμίλα, Κάμψα, Γίγωνο, κοντά στην Επανωμή, Λίσιας, Κώμβρεια και Λίπαξο. Νοτιότερα ακόμα ήταν η Βοττική, όπου εκτός από την Όλυθο υπήρχαν οι πόλεις Ανπιγόνη, Σπάρτωλος, Σκώλος και Μιλκωρος. Στη δυτική από τις 3 μικρές χερσονήσους την Παλλήνη (που προηγουμένως ονομαζόταν Φλέγρα και μετά την ίδρυση της Κασσανδρείας Κασσάνδρα), αναφέρονται, εκτός από την Ποτιδαία, οι πόλεις: Σκύθαι, Άρυτις, όπου υπήρχε το ιερό του Άμμωνα Δία, Νέα Πόλις, Αιγή, Θέραμβος, Σκιώνη, Μένδη, πατρίδα του γλύπτη Παιωνίου, και Σάνη. Στη μεσαία γλώσσα, τη Σιθωνία, που ήταν πυκνοκατοικημένη κατά την αρχαιότητα, σπουδαιότερη πόλη ήταν η Τορώνη, στον Κωφό λιμένα (το σημερινό Πόρτο Κουφό) στην οποία οφείλει το παλαιότερο όνομά του (Τορωναίος) ο κόλπος της Κασσάνδρας. Άλλες πόλεις της Σιθωνίας ήταν από Βορρά προς Νότο στην ανατολική ακτή η Φύσκελλα, που αναφέρεται μόνο από Ρωμαίους συγγραφείς, η Παρθενόπολις και η Γαλημός, και στην ανατολική ακτή η Άσσα, η Πίλωρος, η Σίγγος, στην οποία οφείλει την ονομασία του (Σιγγητικός) ο κόλπος του Αγίου Όρους, η Σάρτη, η Άμπελος κ.ά. Στη χερσόνησο του Άθω υπήρχαν η Σάνη, κοντά στον ισθμό, όπου ο αδελφός του Κασσάνδρου Αλέξανδρος έχτισε την Ουρανούπολη, το Δίον, η Ολόφυξος, η Απολλωνία, οι Κλεωναί, η Θύσσος, το Ακρόθωνο κ.ά. Στο εσωτερικό της Χαλκιδικής αναφέρονται η Σερμύλη, κοντά στη σημερινή Ορμύλια, η Απολλωνία, οι Άρναι κ.ά. και στην ανατολική ακτή η Άκανθος, κοντά στην Ιερισσό, η Στρατονίκη, η Στάγιρος (Στάγειρα) κ.ά.

Κατά τον Μεσαίωνα, η Χαλκιδική δεν παρουσίασε ιδιαίτερη ιστορική πορεία από την υπόλοιπη κεντρική Μακεδονία. Είναι πάντως αξιοσημείωτο το γεγονός ότι στη Χαλκιδική οι βαρβαρικές εισβολές, ιδίως οι σλαβικές, είναι σχετικά περιορισμένες και δεν έχουν σοβαρές εθνολογικές επιπτώσεις. Παρ' όλα αυτά η Χαλκιδική δέχεται και αυτή τα αποτελέσματα της ληστρικής πολιτικής των Φράγκων κυριάρχων (κατά τον 13ο αι.) και υφίσταται τις τρομερές επιθέσεις των Καταλανών κατά τη σαρωτική τους πορεία από την Κωνσταντινούπολη προς τη Θεσσαλία και τη νότια Ελλάδα στις αρχές του 14ου αι. Με την ιστορία εξάλλου της Χαλκιδικής είναι στενά συνδεδεμένη με τον 9ο αι. και εξής η ανάπτυξη της μοναστικής πολιτείας του Αγίου Όρους. Ήδη στην τελευταία περίοδο της βυζαντινής ιστορίας η Χαλκιδική συνδέθηκε στενά με τον Άθω, ιδίως σε θέματα οικονομικά, που τα δημιούργησε η παραχώρηση από τους αυτοκράτορες μεγάλων δασικών και γεωργικών εκτάσεων στις μοναστικές περιουσίες. Η Χαλκιδική πέρασε και

αυτή (1364-71), όπως και η υπόλοιπη κεντρική και νότια Μακεδονία, στην επικυριαρχία του Σέρβου διαδόχου του Δουσάν Ι. Ούγλεση.

Στην τελευταία δεκαετία του 14ου αι. αρχίζει η τουρική κατάκτηση της Χαλκιδικής, η οποία ολοκληρώνεται –ύστερα από εφήμερη ελληνική ανακατάκτηση (Μανουήλ Παλαιολόγος, 1403)– στα χρόνια του σουλτάνου Μουράτ Β' (γύρω στο 1422). Η πρόσκαιρη εξάλλου βενετική κατοχή της Θεσσαλονίκης δίνει την ευκαιρία στους Βενετούς να επεκτείνουν το 1425 και για μικρό χρονικό διάστημα την κυριαρχία τους σε μερικές πόλεις και τμήματα της Χαλκιδικής (Κασσάνδρεια, Ιερισσός). Μετά την παγίωση της τουρκοκρατίας στη Μακεδονία η Χαλκιδικής μετατρέπεται, κατά τα τέλη του 15ου αι. και τον 16ο αι., σε αληθινό καταφύγιο κατοίκων άλλων περιοχών της Ελλάδας. Εδώ δεν έχουμε τη μαζική μετακίνηση των πληθυσμών προς τα ορεινά. Οι κάτοικοι της περιοχής, προφυλαγμένοι από τον ορεινό όγκο του Χολομώντα, καλλιεργούν τα πεδινά, διατηρούν τις παλιές παραδόσεις και την καθαρότητα του γένους τους. Περισσότερο ασφαλείς - και γι' αυτό περισσότερο πυκνοκατοικημένες –είναι οι 3 γλώσσες– της χερσονήσου, ιδίως η Κασσάνδρα.

Στους ελληνικούς πληθυσμούς που κατέφευγαν στη Χαλκιδική για λόγους ασφαλείας πρέπει να προστεθούν και πλήθος εργατών, Ελλήνων, αλλά και ξένων (Βουλγάρων, Σέρβων, Τούρκων, Αλβανών και Γερμανών ακόμα), οι οποίοι έρχονταν στα μεταλλευτικά κέντρα της Χαλκιδικής για να βρουν εργασία. Τέτοια κέντρα –που έδιναν πολλές δυνατότητες οικονομικής δραστηριότητας και στους κατοίκους των γύρω χωριών– υπήρχαν δύο, στα παλιά βυζαντινά μεταλλεία, τα Σιδηρόκασμα (Σιδηροκαύσια, στα τουρικά Σεντέρ-καπισί), και τα μεταλλεία που βρίσκονταν στο σημερινό Μαντέμ Λάικο (κοντά στη Στραπονίκη, στην κοιλάδα που καταλήγει στη λίμνη Βόλβη). Τα χωριά που ζύσαν από τα μεταλλεία αποτελούσαν ένα είδος συνεργατικής ομοσπονδίας που κατ'εφευχε σιγά- σιγά να αποκτήσει κάποια αυτονομία. Κέντρο τους ήταν η Λιαρίγκοβα (Αρναία) ή ο Μαχαλάς. Ως επίσημης της τουρκικής διοίκησης για τον έλεγχο των παραγόμενων ποσοτήτων ήταν τοποθετημένος ο μαντέμ εμίν. Στις αρχές του 19ου αι. τα χωριά, που αποτελούσαν τη δραστήρια αυτή ομάδα, ήταν 12 (Γαλάπιστα, Βάβδος, Ραβνά, Στανός, Βαρβάρια, Λιαρίγκοβα, Νοβοσέλο, Μαχαλάς, Ίσβορος, Χωρούδα, Ρεβινίκα και Ιερισσός).

Ανάλογη δραστηριότητα και σχετικά προνόμια είχαν και άλλα 15 τουλάχιστο χωριά της Χαλκιδικής, τα λεγόμενα Χασικοχώρια. Βρίσκονταν στα νοτιοδυτικά των Μαντεμοχωριών και πλήρωναν τους φόρους τους όχι στους τοπικούς Τούρκους αγάδες, αλλά κατευθείαν στα αυτοκρατορικά ταμεία (Χαζνέ χασε) της Κωνσταντινούπολης. Για ένα μεγάλο διάστημα και τα χωριά αυτά αποτέλεσαν ομοσπονδία, με δικούς τους τοπικούς άρχοντες (βεκάληδες), οι οποίοι διατηρούσαν υποτυπώδη γραμματεία και εκπροσωπούσαν επίσημα στον Τούρκο αγά της πρωτεύουσάς τους, του Πολύγυρου. Στα τέλη του 18ου αι. ολόκληρη η Χαλκιδική, εκτός από τα τουρικά τσιφλίκια και τα αγιορείτικα μετόχια, ανήκε στη μεγάλη κοινή ομοσπονδία των Μαντεμοχωριτών και των Χασικοχωριτών. Μέσα στα πλαίσια της ομάδας αυτής διακρίνονταν για ένα διάστημα

μικρότερες ενότητες χωριών, όπως των χωριών της Κασσάνδρας, που υπάγονταν τυπικά στον Τούρκο βοεβόδα της Βάλτας και ανέπτυσαν ανάλογη οικονομική δραστηριότητα με τα άλλα χωριά της Χαλκιδικής.

Κρίσεις δημιούργησε στα Μαντεμοχώρια ήδη από τα τέλη του 17ου αι. η μείωση της ποσότητας των εξαγόμενων μετάλλων. Αυτό είχε ως συνέπεια την επιβάρυνση των κατοίκων της Χαλκιδικής με πρόσθετα οικονομικά βάρη, που τα προτίμησαν από τον περιορισμό των προνομίων τα οποία τους έδινε η συνεταιριστική εργασία στα μεταλλεία τους. Σοβαρό, τέλος, χτύπημα για την αυτονομία τους αποτέλεσε η υπαγωγή, το 1806 των Μαντεμοχωρίων και των μεταλλευτικών τους πηγών στη δικαιοδοσία του ισχυρού τοπάρχη των Σερρών, Ισμαήλ μπέη. Μόλις το 1819 οι κάτοικοι κατάφεραν, με ενέργειές τους στην Υψηλή Πύλη, να του αποσπάσουν την εκμετάλλευση των μεταλλείων τους, την οποία θα διατηρήσουν έως το 1821.

Η Χαλκιδική δεινοπάθησε αρκετά και από την έντονη πειρατική δραστηριότητα που παρατηρήθηκε στις ακτές της, κυρίως στην Κασσάνδρα, ιδίως κατά τον 18ο και 19ο αι. Η κατάσταση αυτή έφτασε σε κρίσιμο σημείο κατά την εποχή των τελευταίων βενετοτουρκικών πολέμων και των πρώτων ρωσοτουρκικών. Η πειρατεία στα παράλια της Χαλκιδικής θα ξαναγνωρίσει ακόμα μια περίοδο άνθησης κατά τα προεπαναστατικά, αλλά κυρίως κατά τα μετεπαναστατικά χρόνια, όταν οι Βόρειες Σποράδες θα γίνουν αληθινές φωλιές πειρατών και κουρσάρων, Ελλήνων και ξένων.

Στις παραμονές της Επανάστασης του 1821 η Χαλκιδική αρχίζει να αναπτύσσει έντονη συνωμοτική κίνηση με μυήσεις Φιλικών και συγκεντρώσεις όπλων. Αλλά η έναρξη επαναστατικών ενεργειών στη Χαλκιδική, που έδωσε το σύνθημα για την Επανάσταση και στην υπόλοιπη κεντρική Μακεδονία, πραγματοποιήθηκε ύστερα από την άφιξη στο Άγιο Όρος του Εμμανουήλ Παπά από τις Σέρρες, ο οποίος, μαζί με τον Κασσανδρινό Χάιμα, οδήγησε τους κατοίκους στις εχθροπραξίες, χωρίς όμως να αποφύγει στο τέλος την καταστροφή (Μάρτιος - Οκτώβριος 1821).

Μετά την αποτυχία της εξέγερσης της Χαλκιδικής, πλήθος κατοίκων κατέφυγε στη χερσόνησο της Κασσάνδρας και από εκεί στις Βόρειες Σποράδες, ενώ άλλοι, κυρίως Κασσανδρινοί και Αγιορείτες, συνέχιζαν τη φυγή τους με περιπετειώδη ταξίδια στα νησιά του Αιγαίου και στην Πελοπόννησο. Ύστερα όμως από την εγκατάλειψη της Χαλκιδικής, οι τουρκικές αρχές της Θεσσαλονίκης –και ειδικότερα ο νικητής των Ελλήνων Μεχμέτ Εμίν πασάς– αναγκάστηκαν να φερθούν με επιείκεια πρώτα στους Σιθωνίτες (από τους οποίους αρκέστηκαν να πάρουν τα όπλα και τα κανόνια) και έπειτα στους Κασσανδρινούς. Έτσι άρχισε μερική παλινδρομική κίνηση των προσφύγων της Χαλκιδικής από τη νότια Ελλάδα προς την πατρίδα τους.

Νέες ωστόσο αναστατώσεις περιμεναν τη Χαλκιδική κατά τις επαναστατικές προσπάθειες στη Μακεδονία και στη Θεσσαλία το 1854 και το 1878. Ιδιαίτερα το 1878 οι τουρκικές αρχές, ενόψει αποβάσεων εθελοντικών σωμάτων του πολιτικού στρατηγού

Κοσμά Δουμπιώτη (1820-1922) στις ακτές της χερσονήσου, πήραν αυστηρά προληπτικά μέτρα εναντίον των κατοίκων για να τους αποθαρρύνουν από επαναστατικές ενέργειες. Η κατάσταση δεν σημείωσε ωστόσο αξιόλογες εξελίξεις έως την έναρξη των Βαλκανικών πολέμων, οπότε, ύστερα από τις πρώτες ελληνικές επιτυχίες άρχισε γενική εξέγερση των χωριών της Χαλκιδικής (7 Οκτωβρίου 1912), κατάλυση των τουρκικών αρχών και επίσημη διακήρυξη της ένωσης της περιοχής με την υπόλοιπη ελληνική πλέον κεντρική Μακεδονία. Το 1922 ο πληθυσμός της Χαλκιδικής αυξήθηκε ύστερα από τις αθρόες αφίξεις Μικρασιατών προσφύγων. Οι νέοι κάτοικοι εγκαταστάθηκαν κυρίως στα παράλια και στα μετόχια του Αγίου Όρους, τα οποία πέρασαν σιγά- σιγά στα χέρια των κατοίκων.